

O pozornej nieuchronności autowaloryzacji w obliczu dylematów moralnych. Rola dostępności standardów poza-Ja i przeciążenia poznawczego

Anna Górecka, Anna Szuster

Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski

Prezentowane badanie dotyczyło wpływu czynników dyspozycyjnych (dostępności perspektywy Innego) i sytuacyjnych (przeciążenia poznawczego) modyfikujących efekt trzeciej osoby – będący specyficznym przejawem autowaloryzacji. Zniekształcenie to ujawnia się w skłonności do przypisywania innym mniej akceptowanych ustosunkowań niż sobie. Kontekstem dla badania tego efektu uczyniono dylematy moralne. Oczekiwano, że mniejsza dostępność perspektywy Innego oraz warunki ograniczenia zasobów poznawczych nasila efekt trzeciej osoby. Eksplorowano również interakcyjny wpływ obu czynników. Zbadano 86 osób, studentów warszawskich uczelni. Uzyskane rezultaty badania eksperymentalnego wskazują, że czynniki sytuacyjne powodujące przeciążenie poznawcze nasilają efekty pochodne od mechanizmu autowaloryzacji. Jednocześnie stwierdzono, że większa dostępność standardów poza-Ja może ograniczać mechanizmy autowaloryzacyjne. Uzyskano także wynik wskazujący na interakcję czynników dyspozycyjnego i sytuacyjnego: ograniczenie zasobów poznawczych nasila efekt trzeciej osoby u osób o wysokiej dostępności perspektywy poza-Ja – w porównaniu z warunkami neutralnymi, podczas gdy u osób o mniejszej dostępności nie stwierdzono różnic między warunkami. Ta interakcyjna zależność wydaje się świadczyć o większej refleksyjności ustosunkowań osób o większej dostępności standardów poza-Ja.

Słowa kluczowe: dostępność standardów poza-Ja, efekt trzeciej osoby, autowaloryzacja, dylematy moralne, przeciążenie poznawcze

Wprowadzenie

Spostrzeżenie innych ludzi podlega nieustannemu wartościowaniu, którego podstawą są różnorodne kryteria – standardy wartościowania (Gołąb i Reykowski,

1985). Zgromadzone rezultaty badań wskazują, że dobre ukształtowanie się szczególnej klasy takich kryteriów – standardów poza-Ja – w znaczącym stopniu modyfikuje ustosunkowania społeczne. Czyni je mniej zależnymi od wpływu doraźnych czynników sytuacyjnych, a także afektu (Szuster, 2005). Przedmiotem naszego zainteresowania jest regulacyjna rola, jaką w społecznym funkcjonowaniu pełni zdolność do koncentracji na innych niż własna osoba obiektach społecznych, której przejawem jest dostępność standardów poza-Ja. Badać będziemy jej znaczenie dla ograniczania przejawów autowaloryzacji w postaci efektu trzeciej osoby. Oczekujemy, że dostępność perspektywy innych ludzi, stanowiąca indywidualną właściwość kształtowaną w toku rozwoju poznawczego i społecznego, ogranicza automatyczną skłonność używania informacji dotyczących własnej osoby w sytuacji

Anna Górecka, Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski,
ul. Stawki 5/7, 00–181 Warszawa,
e-mail: anna.g.gorecka@gmail.com

Anna Szuster, Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski,
ul. Stawki 5/7, 00–181 Warszawa,
e-mail: hanka@psych.uw.edu.pl

Korespondencję prosimy kierować na adres:
hanka@psych.uw.edu.pl

Badania były finansowane z funduszy Wydziału Psychologii
Uniwersytetu Warszawskiego na badania statutowe:
BST 154545/2010.

antycypowania ustosunkowań innych ludzi w celu utrzymania pozytywnej samooceny.

Rola reprezentacji Ja w percepcji społecznej

Rezultaty licznych badań wskazały na wyjątkowy charakter reprezentacji Ja w przetwarzaniu informacji o świecie zewnętrznym i innych ludziach (Dunning i Hayes, 1996; Greenwald i Pratkanis, 1984; Krueger, 2007; Krueger i Clement, 1994). Schemat Ja jest stałym, nawykowym układem odniesienia (Karyłowski, 1990), prototypem (Codol, 1989; Kamińska-Feldman, 1994; Kuiper i Rogers, 1979), a samowiedza w znacznej mierze wyznacza to, w jaki sposób postrzegamy innych ludzi (Fong i Markus, 1982; Markus, Smith i Moreland, 1985). W obszarze spostrzegania i wartościowania innych dominująca rola Ja ujawnia się także w nader łatwym aktywizowaniu uniwersalnej motywacji do utrzymania pozytywnej samooceny (Wojciszke, 2002). W niniejszym artykule chcemy skupić się na pewnym szczególnym przejawie dominacji Ja w percepcji społecznej, jakim jest efekt trzeciej osoby (Skarżyńska, 2002).

Efekt bycia lepszym niż przeciętnie – efekt trzeciej osoby

Jednym z podstawowych motywów ludzkiego funkcjonowania jest utrzymanie pozytywnego obrazu własnej osoby. Rozbudowane mechanizmy autowaloryzacji skrzętnie monitorują wszelkie odchylenia od stanu pozytywnego, w odpowiedzi generując ustosunkowania adaptacyjne dla ludzkiego funkcjonowania przywracające poczucie własnej wartości (Wojciszke, 2002). Szczególnym przejawem działań autowaloryzacyjnych jest efekt bycia lepszym niż przeciętnie (Wojciszke, 2002), zwany także *efektem trzeciej osoby* (Skarżyńska, 2002), ujawniający się często także w opiniach dotyczących wpływu społecznego (Doliński, 2000). Wyniki badań wskazują na to, iż ludzie są przeświadczeni, że inni w większym stopniu niż oni sami podejmują działania nieaprobowane społecznie, podczas gdy te aprobowane stanowią domenę Ja. Uważamy, na przykład, że inni ludzie są bardziej niż my podatni na wpływ telewizji czy reklamy (Doliński, 2000; Skarżyńska, 2002). Jednak gdy porównania dotyczą ulegania w zakresie aprobowanych społecznie wymiarów (np. kampanii społecznych), efekt trzeciej osoby zanika, a nawet czasem ludzie uznają siebie za bardziej od innych podatnych na taki wpływ (Skarżyńska, 2002). Uznanie, że inni ludzie funkcjonują odmiennie od nas (na ogół jednak gorzej, mniej moralnie itp.) „tanim kosztem” podnosi opinię na własny temat.

Ten przejaw autowaloryzacji Ja bywa ograniczany. Jego nasilenie zmniejsza się między innymi, gdy intencja

podawanych informacji nie jest spostrzegana jako negatywna, gdy jej szkodliwość jest niewielka, gdy źródło informacji nie jest wiarygodne oraz gdy podmiot czuje się ekspertem w danej dziedzinie (Skarżyńska, 2002). Sugeruje to, że mechanizmy autowaloryzacji, w tym efekt trzeciej osoby, mogą podlegać świadomej kontroli podmiotu. By jednak mogło dojść do powstrzymania reakcji automatycznej, prowadzącej do podnoszenia samooceny, potrzebne są wolne zasoby poznawcze i działanie intencjonalne (Kofta i Mirosławska, 2004). Jednak zagadnieniem, któremu (szczególnie w literaturze anglosaskiej) poświęcano znikomą uwagę, jest pytanie o indywidualne dyspozycje modyfikujące powszechność zniekształceń pochodnych od dominacji Ja, w tym efektu trzeciej osoby.

Dostępność standardów Ja i poza-Ja

Człowiek, funkcjonując w przestrzeni społecznej, wchodzi w liczne interakcje z innymi ludźmi, buduje różnorodne relacje różniące się tak treścią, jak i czasem trwania. Warunkiem ich efektywności jest dysponowanie wiedzą o innych i świecie społecznym. Na jej podstawie są formowane reprezentacje poznawcze stanowiące podstawę oceniania i wartościowania innych ludzi, świata społecznego.

Czysto ludzki charakter wartościowania wyraża się w zdolności do tworzenia i wykorzystywania szczególnych – wyartykułowanych – standardów będących podstawą wartościowania. Wśród wielu rodzajów tego typu kryteriów wyróżnia się standardy Ja i poza-Ja (Gołąb i Reykowski, 1985; Karyłowski, 1982; Reykowski, 1986), których źródłem jest struktura osobowości.

Geneza standardów Ja jest związana ze zdolnością asymilowania doświadczeń dotyczących własnej osoby pochodzących z różnych poziomów funkcjonowania. Doświadczenia te stają się podstawą tworzenia kryteriów oceny siebie i swoich relacji ze światem zewnętrznym, w tym z innymi ludźmi. Pewna ich część asymilowana jest w sposób nieświadomy i bezwysiłkowy, co wynika z wyjątkowego statusu struktury Ja: dane powiązane z Ja są łatwiej dostrzegane (efekt *cocktail party*, Cherry, 1951), lepiej zapamiętywane i szybciej wydobywane z pamięci (Markus, 1980). Uniwersalny charakter takich zjawisk dowodzi szczególnej dostępności standardów Ja i zarazem niewielkiego międzyosobniczego zróżnicowania ich dostępności.

System standardów poza-Ja odzwierciedla wiedzę o innych ludziach, świecie społecznym. Ich ukształtowanie wymaga szczególnych umiejętności nabywanych w toku rozwoju poznawczego, takich jak rozumienie stałości i niezmienności obiektu, różnicowanie Ja–Inni czy zdolność decentracji (Piaget, 1966). W przeciwieństwie do

automatycznej i bezwysiłkowej dostępności własnej perspektywy, dostępność perspektywy innej osoby wymaga świadomego kierowania uwagi. Skutkuje to odmienną, refleksyjną genezą standardów poza-Ja. Ze względu na to, że posługiwanie się standardami poza-Ja w ocenianiu i wartościowaniu innych jest procesem bardziej złożonym i angażującym poznawczo (por. badania Markus, 1980 – wskazujące na dłuższy czas wydobywania z pamięci treści dotyczących innych obiektów i wydłużenie czasów rozpoznawania cech dotyczących innych) prawdopodobnie ludzie w większym stopniu różnią się stopniem dostępności standardów poza-Ja niż uniwersalnych i automatycznie wykorzystywanych standardów Ja.

Dysponowanie systemem standardów poza-Ja zasadniczo zmienia społeczne funkcjonowanie podmiotu. Alternatywny system kryteriów (standardy poza-Ja) ogranicza skłonność do wykorzystywania standardów stanowiących podstawę oceny własnego zachowania w ocenach i antycypacji ustosunkowań innych. Potwierdzają to między innymi wyniki badań (por. Drągowska, 2008) wskazujące na ujemną korelację pomiędzy dostępnością standardów poza-Ja a egocentryzmem skojarzeniowym (Szustrowa, 1976).

Dostępność standardów poza-Ja zwiększa adekwatność ustosunkowań, trafność spostrzegania, a także sprzyja różnicowaniu zachowań innych ludzi. Zgromadzone wyniki badań potwierdzają specyfikę funkcjonowania osób o większej dostępności standardów poza-Ja w zakresie:

- zachowań prospołecznych: względnej niezależności ich pozaosobistego zaangażowania od wpływu czynników sytuacyjnych, a także od aktywizowanych systemów wartościowania (Rutkowska i Szuster, 2003; Szuster, 2005);
- percepcji społecznej, w tym ograniczenia efektów asymetrii egocentrycznej (Szuster, 2005);
- procesów kategoryzacji innych, ich mniejszej pochyłości i powierzchowności (Szuster, 2005);
- stałości kryteriów wartościowania innych ludzi względnie niezależnych od aktywizowanych systemów wartościowania (Rutkowska i Szuster, złożone do druku; Sobolewski, 2005);
- bardziej zróżnicowanego spostrzegania emocjonalności innych (Wojnarowska, 2009);
- ograniczenia przejawów infracyberizacji (Borodo, 2009; Kozak, 2010);
- mniejszej podatności na wpływ nieświadomionego afektu (Szuster i Karwowska, 2007) oraz na wpływ nastroju (Szuster, 2011).

Przywołane rezultaty wskazują na mniejszą podatność na zniekształcenia poznawcze pochodne od dominacji Ja u osób o większej dostępności standardów poza-Ja.

Procesy kontroli

Wraz z rozwojem poznawczym i tworzeniem standardów postępowania rozwija się także zdolność do samokontroli (Jarymowicz, 2008), a więc dopasowywania swojego zachowania do pewnych standardów (Kofta, 1979). Kontrola własnych myśli czy emocji ma charakter intencjonalny i wymaga motywacji podmiotu. Z czasem staje się więc możliwe kontrolowanie automatycznych, afektywnych reakcji (Jarymowicz, 2008), w tym także mechanizmów pochodnych od dominacji Ja (Kofta i Mirosławska, 2004).

Sam proces kontroli umysłowej ma jednak specyficzny, bo niebezpośredni charakter. Wynika to po części z budowy i funkcjonowania mózgu. Świadome procesy kontroli są bowiem zlokalizowane w innych rejonach mózgu niż reakcje afektywne, które mają podlegać kontroli. Są to odpowiednio obszary kory nowej i ciała migdałowatego (Amodio, 2008). Ze względu na słabe połączenia pomiędzy tymi rejonami (Gabbot, Warner, Jays, Salway i Busby, 2005), kontrola nie może być sprawowana bezpośrednio, poprzez wygaszenie reakcji automatycznej. Wpływa jedynie na świadomie kierowane zachowania przeciwne wskazaniom afektywnej reakcji (Amodio, 2008). Badania neurobiologiczne wskazały także, że na kontrolę składają się dwa niezależne procesy – monitoringu i wdrażania kontroli (Amodio, 2008). Charakter tych procesów opisywał Wegner (1994): rolą procesu operacyjnego – wdrażania kontroli – jest tworzenie pożądanego stanu emocjonalnego czy wywoływanie określonych myśli. Nieświadomy proces monitorujący ma na celu identyfikowanie zjawisk i myśli sprzecznych z pożądanym stanem, co powoduje niezwykle wyczulenie na pojawienie się „zakazanego” obiektu, zwiększa więc dostępność myśli tłumionych (por. Wegner i Erber, 1992). Podczas gdy proces operacyjny jest intencjonalny i świadomy (przez co podatny na zakłócenia, co wynika z ograniczonej wielkości zasobów poznawczych), proces monitorujący odbywa się automatycznie i bez większego wysiłku. Zakłócenia procesu operacyjnego, a więc wszystkie czynniki generujące przeciążenie poznawcze, powodują ujawnienie się reakcji afektywnych w zachowaniu (Wegner, 1994). Przeciążenie poznawcze jest w dużej mierze uwarunkowane czynnikami sytuacyjnymi, takimi jak presja czasowa (Wegner i Erber, 1992), stan stresu, wykonywanie dodatkowego zadania (Wegner, 1994), nadmiar bodźców (Bell, Greene, Fisher i Baum, 2004) czy nadmiar informacji (Ledzińska, 2001).

Przeciążenie poznawcze może zatem utrudnić bądź uniemożliwić podmiotowi kierowanie się potencjalnie mniej dostępnymi, bardziej złożonymi, refleksyjnymi

standardami wartościowania. Ilustruje to opisywany przez Slovicę i współpracowników (2002, za: Kolańczyk, 2004) eksperyment Shiva i Fedorichina, w którym badani mieli podejmować decyzje w stanie przeciążenia poznawczego lub sytuacji kontrolnej. Badani wybierali pomiędzy przedmiotem atrakcyjnym ze względu na przesłanki afektywne (na przykład ciastkiem czekoladowym, które jest smaczne) a atrakcyjnym ze względu na przesłanki refleksyjne (na przykład sałatką, która jest zdrowa). W sytuacji przeciążenia poznawczego badani częściej niż w sytuacji kontrolnej wybierali ciastko: ich zachowaniem powodowały w większym stopniu ustosunkowania oparte na afekcie – bezpośrednio i łatwo dostępne kryterium.

Kontekst badania – dylematy moralne

Klasykzna teoria Kohlberga (1984) wiązała moralność głównie z rozwojem poznawczym – z nabywaniem zdolności poznawczych i rozwojem rozumowania. Obecnie przy rozważaniu ludzkiej moralności wskazuje się na konieczność brania pod uwagę także bardziej pierwotnych reakcji afektywnych. Badacze postulują, że sama zdolność do rozwijania podstawowych zasad etycznych (dotyczących dobra innych czy integralności grupy) jest zdolnością gatunkową, ukształtowaną w drodze ewolucji (Petrinovich, O’Neil i Jorgensen, 1993; Ruse i Wilson, 1986). Zasady ochrony dobra jednostki i dobra wspólnego są bowiem niezbędne, by gatunek mógł przetrwać.

W ten nurt wpisują się badania Greene’a i współpracowników (Greene, Nystrom, Engell, Darley i Cohen, 2004). Na podstawie danych z badań neurobiologicznych badacze ci stwierdzają, że te rodzaje dylematów moralnych, które pojawiły się na wczesnym etapie ewolucji, są rozwiązywane dzięki emocjom społecznym, bez angażowania wyższych procesów poznawczych. Ten rodzaj dylematów jest określany mianem *dylematów bezpośrednich*¹. Dylematy te operują wymiarem dobra–krzywdy innych i dotyczą najbardziej podstawowych zasad etycznych. Ich istotą jest jednak wolna wola jednostki. W ich przypadku krzywda jest bowiem następstwem działania jednostki – działania podejmowanego w sytuacji wolnego wyboru, nie zaś zmiany istniejącej sytuacji. Aby uznać dylemat za bezpośredni, osoba nie może tylko przenieść istniejącego zagrożenia na inne osoby – to ona musi to zagrożenie bezpośrednio stworzyć. W przypadku drugiej grupy dylematów – pośrednich – osoba podejmująca decyzję jedynie „edytuje” zaistniałą sytuację. Dylematy pośrednie są późniejsze ewolucyjnie, mogą być więc rozwiązywane przy zaangażowaniu procesów poznawczych.

Zasadność takiego rozróżnienia potwierdziły badania neurobiologiczne: podczas rozwiązywania obu rodzajów dylematów aktywowane są inne rejony mózgu. Dylematy

pośrednie wiążą się z aktywizacją rejonów kory przedczołowej, związanych z procesami poznawczymi, rozwiązywanie zaś dylematów bezpośrednich aktywizuje obszary zawiadujące emocjami i poznaniem społecznym (Greene i in., 2004).

Kolejne badanie Greene’a i współpracowników (2004) wskazało, że niektóre dylematy – trudne dylematy pośrednie – wywołują dwie reakcje. Oprócz emocjonalnej odpowiedzi, powstrzymującej przed przekroczeniem normy, aktywizuje się także proces poznawczy, a jego efektem może być decyzja o przekroczeniu normy. Istotą dylematów moralnych jest bowiem to, iż przekroczenie normy prowadzi do lepszych (z czysto praktycznego punktu widzenia) rezultatów. Przypatrzmy się dylematowi kładki (za: Thomson, 1986), który spełnia warunki trudnego dylematu bezpośredniego:

Rozpędzony wagonik zmierza w kierunku pięciu osób pracujących na torach, które zginą w wyniku zderzenia. Stoisz na kładce nad torami. Obok Ciebie stoi duży, nieznan Ci mężczyzna. Jedynym sposobem na zatrzymanie wagonika jest zepchnięcie nieznanego na tory. Mężczyzna zginie, ale jego ciało zatrzyma wagonik, co uratuje pracowników. Czy powinieneś zepchnąć człowieka na tory, by uratować pięciu pracowników?

W tej sytuacji zachowanie się zgodnie z normą moralną „nie zabijaj” skutkuje śmiercią pięciu osób, przekroczenie normy i dokonanie zabójstwa – ze śmiercią jednej. Trudne dylematy pośrednie generują dwie sprzeczne reakcje i konflikt. Zgodnie z badaniami Greene’a i współpracowników (2004), badani próbują w tej sytuacji narzucić sobie kontrolę nad sprzecznymi dążeniami i skierować swoją reakcję w stronę rozwiązania racjonalnego, mimo sprzecznej odpowiedzi emocjonalnej. Zestawienie cech charakterystycznych obu rodzajów dylematów przedstawia Tabela 1.

Tabela 1.

Porównanie dylematów bezpośrednich i pośrednich (za: Greene i in., 2004)

Dylematy bezpośrednie	Dylematy pośrednie
Podmiot tworzy zagrożenie	Podmiot jedynie zmienia istniejące zagrożenie
Wcześniejsze ewolucyjnie	Późniejsze ewolucyjnie
Rozwiązanie podyktowane emocjami społecznymi	Rozwiązanie wynikiem zaangażowania procesów poznawczych
W sytuacji trudnych dylematów możliwy konflikt między reakcją emocjonalną a rozwiązaniem racjonalnym	

Problematyka badań własnych

Punktem wyjścia uczyniono pytanie o znaczenie indywidualnych dyspozycji w ograniczeniu efektu trzeciej osoby – zniekształcenia pochodnego od dominacji Ja. Wskazujemy na znaczenie różnic indywidualnych w zakresie dostępności perspektywy innych, która – jak sądzimy – może ograniczać motywacje autowaloryzacyjne i pochodne od nich efekty, a także posługiwanie się schematem Ja jako punktem odniesienia w percepcji społecznej. Na braku badań w tym obszarze wskazywali m.in. Ames (2004a, 2004b) oraz Dunning i Hayes (1996).

Kontekstem dla badania efektu trzeciej osoby uczyniono domenę moralności – stanowiącą obok wymiaru sprawności główne źródło oceny zachowań własnych i cudzych (Brycz, 2004). Specyfika moralności wynika po części z powiązania ocen i decyzji o charakterze moralnym z sankcjami społecznymi (por. Bandura, 1991): przekroczenie norm moralnych wiąże się z silną negatywną reakcją ze strony otoczenia. Na pewnym etapie rozwoju, gdy normy stają się zinternalizowane (włączone w obszar Ja) przekraczanie norm wiąże się także z autosankcjami. Moralność staje się więc kategorią, w której nie ma miejsca na błędy, w której zachowania pożądane i niepożądane są dokładnie określone.

To właśnie zadecydowało o wykorzystaniu w badaniu dylematów moralnych. Postawy moralne, których przejawem jest rodzaj podjętej decyzji w obliczu dylematów, mogą współtworzyć obraz Ja (lub idealną koncepcję siebie) i w związku z tym być źródłem silnych emocji. Niewątpliwie to, jaka decyzja zostanie podjęta w obliczu dylematu moralnego, wpływa na opinię o tym, jakim jest się człowiekiem. Jednak wszechobecność Ja domaga się także innych niż własne działanie źródeł potwierdzania pozytywności Ja. Znakomitym polem, na którym można ten adaptacyjny cel osiągać, jest przeświadczenie o tym, jak inni ludzie postąpiliby w podobnej sytuacji. Utwierdzeniu pozytywnego wizerunku własnej osoby znakomicie służy konstatacja, że inni mniej moralnie niż Ja (łamając normy) rozwiązałyby dylemat. To zaś ujawnia efekt trzeciej osoby.

Pojawia się intrygujące pytanie, czy to uniwersalne rozważanie w równym stopniu dotyczy wszystkich ludzi. W szczególności interesuje nas, czy wymiar, jakim jest dostępność standardów poza-Ja, może modyfikować tendencję do generowania efektu trzeciej osoby jako przejawu mechanizmów autowaloryzacji. Dotychczasowe rezultaty systematycznie wskazywały na znaczenie tej dyspozycji dla ograniczania wpływów afektu i zniekształceń pochodnych od dominacji Ja (por. Borodo, 2009; Rutkowska i Szuster, 2003; Szuster, 2005, 2008; Szuster i Karwowska,

2007). Spodziewamy się więc, że także w sytuacji antycypacji rozwiązywania dylematów moralnych przez innych zaobserwujemy ograniczenie efektu trzeciej osoby u osób o większej dostępności standardów poza-Ja.

Drugim eksplorowanym w badaniu czynnikiem jest przeciążenie poznawcze. Rezultaty badań dowodzą, że wywołanie stanu przeciążenia może utrudniać lub uniemożliwiać posługiwanie się przesłankami o charakterze refleksyjnym i sprzyjać ujawnianiu się zachowań opartych na afekcie (Amodio, 2008; Kofta i Mirosławska, 2004; Kolańczyk, 2004). Takim zaś automatycznym, bardziej dostępnym i silnie sprzężonym z afektem zachowaniem jest aktywizacja motywów autowaloryzacyjnych. Ich wzbudzenie w sytuacji antycypacji zachowań innych wobec dylematów moralnych, przy występującym jednocześnie przeciążeniu może sprzyjać ujawnianiu się efektu trzeciej osoby.

W badaniu weryfikowaliśmy następujące hipotezy: Hipoteza 1. W antycypowaniu decyzji moralnych innych ludzi ujawni się efekt trzeciej osoby: wskazywane działania własne będą miały bardziej moralny charakter niż antycypowane działania innych.

Hipoteza 2. Dostępność standardów poza-Ja modyfikuje nasilenie efektu trzeciej osoby: będzie ono mniejsze u osób o większej dostępności standardów poza-Ja.

Hipoteza 3. Wielkość wolnych zasobów poznawczych modyfikuje nasilenie efektu trzeciej osoby: będzie ono większe w sytuacji ograniczenia zasobów poznawczych.

Wobec braku specyficznych przesłanek empirycznych sformułowano pytanie badawcze o charakterze eksploracyjnym, dotyczące interakcji sytuacyjnych i dyspozycyjnych czynników na nasilenie efektu trzeciej osoby:

(I) Czy wystąpienie lub nasilenie efektu trzeciej osoby jest zależne od interakcji dostępności standardów poza-Ja i wielkości wolnych zasobów poznawczych?

Metoda

W badaniu operacjonalizowano dwie zmienne niezależne: zmienną dyspozycyjną – dostępność standardów poza-Ja i sytuacyjną – wielkość wolnych zasobów poznawczych. Zmienną zależną jest wielkość efektu trzeciej osoby ujawnianego w rozwiązywaniu dylematów moralnych. Kontrolowany jest rodzaj dylematów: pośrednich i bezpośrednich. Badanie miało charakter eksperymentalny: użyto w nim zarówno kwestionariuszy typu papier-
-ołówki, jak i aplikacji komputerowej.

Osoby badane i schemat badania

W badaniu wzięło udział 86 osób – 70 kobiet i 16 mężczyzn, studentów warszawskich uczelni. Ze względu na małe zróżnicowanie, wiek nie był kodowany.

Badanie zostało przeprowadzone w schemacie eksperymentalnym 2×2 . Ze względu na zmienną kryterialną – dostępność standardów poza-Ja – utworzono dwie grupy: o niskim i wysokim stopniu dostępności standardów poza-Ja, które liczyły odpowiednio 41 i 45 osób. Ze względu na zmienną manipulowaną – wielkość wolnych zasobów poznawczych, utworzono dwie grupy (liczące po 43 osoby): o wolnych i ograniczonych zasobach poznawczych. Oba kryteria podziału stały się podstawą utworzenia czterech grup:

- grupa o niskiej dostępności standardów poza-Ja w warunkach kontrolnym (bez przeciążenia poznawczego): $N = 22$;
- grupa o niskiej dostępności standardów poza-Ja w warunkach eksperymentalnym (z przeciążeniem poznawczym): $N = 23$;
- grupa o wysokiej dostępności standardów poza-Ja w warunkach kontrolnym: $N = 21$;
- grupa o wysokiej dostępności standardów poza-Ja w warunkach eksperymentalnym: $N = 20$.

*Operacjonalizacja zmiennej:
dostępność standardów poza-Ja*

Pomiar tej zmiennej był dokonywany przy użyciu kwestionariusza „Wypadek w górach” (Szuster, 2005). Zawiera on opis sytuacji osoby potrzebującej pomocy. Zadaniem badanych jest wybór spośród listy argumentów tych, które byłyby im najbliższe, gdyby znaleźli się w takiej sytuacji. Argumenty są zróżnicowane na opujące przeciwko i za udzieleniem pomocy. Te ostatnie są podzielone na takie, w których pomoc jest rezultatem koncentracji na własnej osobie (standardy Ja – np. „złe bym się czuł, gdybym nie pomógł”) bądź rezultatem koncentracji na perspektywie innej osoby (standardy poza-Ja – np. „chłopaka mogło spotkać jakieś nieszczęście”). Wskaźnikiem dostępności standardów poza-Ja jest różnica liczby wskazanych argumentów skoncentrowanych na Innym i Ja: im większa wartość wskaźnika, tym wyższy poziom dostępności standardów poza-Ja. Podział na grupy o niskiej i wysokiej dostępności został dokonany w oparciu o medianę rozkładu.

*Operacjonalizacja zmiennej:
wielkość wolnych zasobów poznawczych*

Wielkością wolnych zasobów poznawczych manipulowano w trakcie eksperymentu. W warunkach eksperymentalnych osoby badane otrzymywały dodatkowe zadanie, które miało na celu ograniczenie zasobów poznawczych: zapamiętanie 6-elementowego ciągu cyfr² na początku głównej części badania i jego odtworzenie na zakończenie badania. W warunkach kontrolnych

badani nie wykonywali żadnego dodatkowego zadania. Należy zauważyć, że takie zadanie mogło w różnym stopniu wpłynąć na zmniejszenie się zasobów poznawczych osób badanych, co może częściowo wynikać z różnic indywidualnych. Różni się to jednak znacząco od warunku, w którym osoba badana nie musi wykonywać żadnego dodatkowego zadania. Dodatkowe zadanie, nawet jeśli nie wywołuje stanu przeciążenia, ogranicza zasoby poznawcze (co nie pozostaje bez wpływu na wykonanie zadania podstawowego). Mówić więc będziemy o warunku *obciążenia poznawczego*, rozumiejąc przez to wykonywanie zadania angażującego pamięć (pamiętanie ciągu cyfr).

Dylematy moralne – opis materiału badawczego

Wszystkie dylematy zostały zaczerpnięte z badania Greene’a i współpracowników (2004). Drobne modyfikacje dotyczyły treści, tak by historie odpowiadały polskiemu realiom. Każdy dylemat był sformułowany w wersji dla Ja, w której używano sformułowań w drugiej osobie liczby pojedynczej, i w wersji dla Innych, w której używano sformułowań w trzeciej osobie liczby pojedynczej. Wersja dylematu dla Innych była w całości sformułowana z punktu widzenia jednej, konkretnej osoby. Zadanie polegało na wybraniu zachowania i zaznaczeniu decyzji na skali. Wykorzystano ciągłą skalę odpowiedzi, której krańce były opisane przez jedno z dwu możliwych zachowań. Wartości niskie na skali były związane z działaniem (i przekroczeniem normy), a wartości wysokie z brakiem działania. W przytoczonym powyżej dylemacie kładki, krańce skali były zatem opisane następująco: *spycham człowieka na tory versus nie spycham człowieka na tory*.

Tak przygotowane dylematy zostały poddane badaniom pilotażowym. Na ich podstawie do ostatecznej wersji badania wybrano pięć dylematów pośrednich o najrówniejszym rozkładzie różnicy między wersją dla Ja i Innych oraz pięć dylematów bezpośrednich, które oprócz równego rozkładu różnic charakteryzowały się długim czasem odpowiedzi. Spełniały one w ten sposób kryteria dylematów trudnych (por. Greene i in., 2004).

Ze względu na chęć kontrolowania wpływu rodzaju dylematów na udzielane odpowiedzi, dokonaliśmy analizy czynnikowej dylematów (w wersji dla Ja), by potwierdzić zasadność podziału na dylematy pośrednie i bezpośrednie. Wykazała ona, że podział ten jest adekwatny, lecz niewyczerpujący, otrzymałyśmy bowiem cztery czynniki. Oprócz typu dylematu, o decyzjach osób badanych decydowała specyficzna treść poszczególnych dylematów. W tej sytuacji podjęłyśmy decyzję o stworzeniu wskaźników dla każdej z grup dylematów wyróżnionej w analizie czynnikowej.

Czynniki dylematów bezpośrednich:

– Wyraziste zaangażowanie Ja: w dylematach tych bardzo wyraźnie przedstawione są konsekwencje decyzji dla osoby, która ją podejmuje – w każdej z tych sytuacji zaniechanie działania wiąże się ze śmiercią osoby podejmującej decyzję, na przykład: *podczas rejsu dochodzi do wypadku i wszyscy muszą opuścić statek. Łodzie ratunkowe zabierają na pokład więcej pasażerów niż powinny. Łódź, w której siedzisz, jest bardzo blisko zatonięcia. Jeśli nic nie zrobisz, łódź zatoni i wszyscy zginą. W łodzi znajduje się ciężko ranny pasażer. Wiesz, że nie ma szans na przeżycie. Możesz wypchnąć go poza burtę, dzięki czemu Ty i pozostali pasażerowie zostaniecie uratowani. Co robisz?* Wypycham człowieka poza burtę versus nie wypycham człowieka poza burtę.

– Zaangażowanie na rzecz grupy: w tych dylematach zaniechanie działania przez osobę podejmującą decyzję prowadzi przede wszystkim do wyrazistych, negatywnych konsekwencji dla pewnej grupy osób, na przykład: *wirusowa epidemia opanowała świat, zabijając kilka milionów osób. Opracowałeś w domowym laboratorium dwie substancje – wiesz, że jedna z nich jest szczepionką na tego wirusa, druga zaś jest śmiertelna. Nie potrafisz ich zidentyfikować. Jeśli odkryjesz, która z substancji jest szczepionką, będziesz mógł uratować miliony istnień ludzkich. Opiekujesz się pewną osobą. Możesz zidentyfikować substancje, podając tej osobie jedną z nich. Jeśli podasz tej osobie szczepionkę, nic jej się nie stanie, jeśli jednak podasz drugą substancję, osoba ta zginie. Co robisz?* Przeprowadzam test versus nie przeprowadzam testu.

Czynniki dylematów pośrednich:

– Dylematy status quo versus korzyść – brak działania nie powoduje wyrazistych strat, działanie zaś przynosi korzyści: *jesteś adwokatem, któremu powierzono ważną sprawę. Jesteś przekonany o niewinności klienta, ale brak obiektywnych dowodów jego niewinności. W osobie sędziego rozpoznajesz znajomego ze studiów. On jednak Cię nie poznaje. Wiesz, w której restauracji jada obiady. Niewątpliwie „przypadkowo” zaaranżowane spotkanie i przywołanie czasów wspólnych studiów wzmocniłoby Twoje szanse w sprawie. Tego typu spotkania są jednak zakazane podczas procesu. Co robisz?* Aranżuję spotkanie z sędzią versus nie aranżuję spotkania z sędzią.

– Dylematy szkoda versus korzyść: brak działania to wyraźna szkoda dla mnie lub innego, działanie przynosi korzyść, np.: *jesteś konsultantem dużej korporacji i masz dostęp do ściśle tajnych informacji. Informacje te mogą być użyteczne dla inwestorów giełdowych, lecz przekazywanie takich informacji jest zakazane. Masz przyjaciela, który gra na giełdzie. Jesteś mu winny sporą sumę*

pieniędzy. Przekazując mu zastrzeżone informacje, pomożesz mu zarobić na giełdzie, prawdopodobnie więcej niż jesteś mu winny. Przyjaciel będzie wtedy chętny, by umorzyć Twój dług. Co robisz? Dzielę się z przyjacielem informacjami versus zachowuję informacje dla siebie.

Operacjonalizacja zmiennej: efekt trzeciej osoby

Efekt trzeciej osoby badano, porównując odpowiedzi na dylematy w wersji Ja z odpowiedziami w wersji dla Innego. Na pierwszym etapie badano, czy wystąpił efekt trzeciej osoby: dokonano tych analiz, porównując sumę odpowiedzi dla Ja we wszystkich dylematach (wskaźnik rozwiązywania dylematów w wersji dla Ja) i sumę odpowiedzi dla Innych (wskaźnik rozwiązywania dylematów w wersji dla Innych) we wszystkich dylematach. Ze względu na konstrukcję skali (gdzie wysokie wartości są przypisane zachowaniu normy i brakowi działania, a niskie działaniu sprzecznemu z normą) o efekcie trzeciej osoby świadczyć będzie wyższa wartość wskaźnika rozwiązywania dylematów w wersji dla Ja niż wskaźnika rozwiązywania dylematów w wersji dla Innych. Analogicznie sprawdzano także, czy efekt trzeciej osoby ujawnia się w stosunku do poszczególnych grup dylematów: porównywano więc sumy odpowiedzi dla Ja i Innych dla każdej z grup dylematów. W kolejnym etapie sprawdzano, czy grupy różnią się nasileniem efektu trzeciej osoby. W tym celu skonstruowano wskaźniki różnicowe: ogólny, obejmujący wszystkie dylematy, a także cztery wskaźniki szczegółowe, uwzględniające otrzymane w analizie czynniki podział dylematów. Miało to na celu kontrolowanie wpływu rodzaju dylematu na efekt trzeciej osoby. Każdy z pięciu wskaźników powstał na tej samej zasadzie:

(Odpowiedź dla Ja1 – odpowiedź dla Innych1) + (odpowiedź dla Ja2) – (odpowiedź dla Innych2)...,

sumowano zatem różnice pomiędzy odpowiedziami na dwie wersje tego samego dylematu. Nasilenie efektu trzeciej osoby operacjonalizowaliśmy zatem jako wielkość różnicy między odpowiedziami udzielanymi z perspektywy własnej i innych. Powstało w ten sposób pięć wskaźników:

- ogólny wskaźnik nasilenia efektu trzeciej osoby, obejmujący wszystkie dylematy;
- wskaźnik nasilenia efektu trzeciej osoby w obrębie dylematów bezpośrednich z uwikłaniem Ja;
- wskaźnik nasilenia efektu trzeciej osoby w obrębie dylematów bezpośrednich z wyraźnym zaangażowaniem na rzecz grupy;
- wskaźnik nasilenia efektu trzeciej osoby w obrębie dylematów pośrednich stawiających przed wyborem status quo versus korzyść;

– wskaźnik nasilenia efektu trzeciej osoby w obrębie dylematów pośrednich stawiających przed wyborem krzywda versus korzyść.

Przebieg i procedura badania

Badanie miało charakter anonimowy i składało się z dwóch etapów: grupowego i indywidualnego. Podczas pierwszego etapu badani wypełniali kwestionariusz „Wypadek w górach”. W trakcie drugiego etapu informowano badanych o niecodziennym charakterze decyzji, których wymagają przygotowane zadania. Przypominano o dobrowolności udziału w badaniu. Badani wypełniali aplikację komputerową zawierającą dylematy moralne: z perspektywy własnej i innych ludzi (kolejność wersji Ja i Inni była rotowana losowo w programie). W warunkach eksperymentalnych rozwiązywanie dylematów poprzedzono manipulacją obciążającą zasoby poznawcze – zadaniem zapamiętania ciągu cyfr. Przydział do grup eksperymentalnej i kontrolnej miał charakter losowy: zadanie ograniczające zasoby poznawcze wykonywała co druga osoba przydzielona do każdej z grup kryterialnych: o niskiej i wysokiej dostępności standardów poza-Ja.

Po zakończeniu zadania w warunkach eksperymentalnych proszono o odtworzenie ciągu cyfr. Następnie pytano o samopoczucie, refleksje i uwagi na temat badania. Miało to na celu stworzenie warunków do ewentualnego odreagowania. Na zakończenie wszyscy badani otrzymywali wynagrodzenie w wysokości 10 zł.

Wyniki

W analizach statystycznych dotyczących różnic międzygrupowych wykorzystano nieparametryczne testy różnic, ze względu na liczebność osób w grupach, a także rozkłady zmiennych w niektórych podgrupach, odbiegające od rozkładu normalnego. Do badania zależności interakcyjnych wykorzystano dwuczynnikową analizę wariancji. Zastosowanie analizy parametrycznej jest uzasadnione jej odpornością na zakłócenia wynikające z charakterystyki danych (Brzeziński, 2010). Aby jednak zminimalizować wpływ ewentualnych niedoskonałości tej analizy, zastosowaliśmy ją jedynie do badania zależności interakcyjnej; analiza wariancji nie była wykorzystywana do badania efektów głównych zmiennych niezależnych.

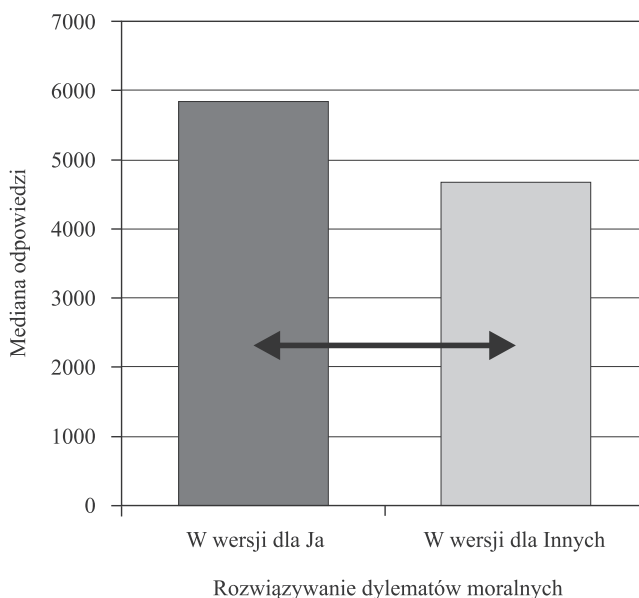
Weryfikacja manipulacji eksperymentalnej

Weryfikacja manipulacji eksperymentalnej polegała na sprawdzeniu poprawności odtworzenia zapamiętywanych przez badanych cyfr. Badani w większości odtwarzali ciąg poprawnie lub podawali prawidłowe cyfry w nieco zmienionej kolejności ($N = 36$), nieliczne osoby ($N = 7$) popełniły jakiś błąd (podawały poprawnie od 3 do 5 cyfr).

Biorąc jednak pod uwagę, że niezależnie od poprawności odtworzenia zadanie ograniczało w pewnym stopniu zasoby poznawcze (por. informacje zawarte w opisie metody), postanowiono uznać wykonywanie zadania pamięciowe za spełnienie kryterium obciążenia.

Efekt trzeciej osoby w rozwiązywaniu dylematów moralnych

W celu weryfikacji Hipotezy 1 porównano wskaźniki odpowiedzi dla Ja i Innych nieparametrycznym testem Wilcozona. Wynik tego testu ($Z = -7,378$; $p < 0,0005$) okazał się istotny statystycznie, a wartość wskaźnika rozwiązywania dylematów w wersji dla Ja okazała się wyższa od wskaźnika rozwiązywania dylematów w wersji dla Innych (mediany wynoszą odpowiednio: 5846,5 i 4667,5) (Rysunek 1). Uzyskane zróżnicowanie wskazuje, zgodnie z oczekiwaniami zawartymi w hipotezie, że w przypadku odpowiedzi dotyczącej własnego działania (czyli udzielanych z perspektywy Ja) osoby były bardziej skłonne wskazywać na unikanie działania niż w przypadku antycypowania zachowania Innych. Ten kierunek zależności wskazuje na wystąpienie efektu trzeciej osoby, czyli takiego zróżnicowania perspektyw, które pozwala na spostrzeżenie własnej osoby jako osoby podejmującej moralnie bardziej pożądane wybory w porównaniu z Innymi. Weryfikowana hipoteza o wystąpieniu efektu trzeciej osoby zyskała więc potwierdzenie.

Rysunek 1. Porównanie odpowiedzi dla Ja i Innych przy rozwiązywaniu dylematów moralnych.

Analogicznej analizie dokonano dla poszczególnych grup dylematów moralnych, a także w grupach wyróżnionych ze względu na dostępność standardów poza-Ja i obciążenie poznawcze. We wszystkich zanotowano istotną różnicę wskazującą na efekt trzeciej osoby: odpowiedzi udzielane z perspektywy własnej były w większym stopniu związane z zachowaniem normy niż odpowiedzi udzielane z perspektywy Innych. Efekt trzeciej osoby ujawnił się zatem bez względu na rodzaj dylematów, a także zmienne dyspozycyjną i sytuacyjną.

Wpływ dostępności standardów poza-Ja na efekt trzeciej osoby

W celu weryfikacji Hipotezy 2, przewidującej zróżnicowanie nasilenia efektu trzeciej osoby u osób o różnej dostępności standardów poza-Ja, dokonano porównania między grupami testem U-Manna Whitneya. Wynik testu dla ogólnego wskaźnika odzwierciedlającego łączne odpowiedzi na wszystkie dylematy okazał się nieistotny statystycznie ($U = 828,5; p > 0,05$). Analizom poddano też wskaźniki szczegółowe, uwzględniające podział treściowy dylematów. Wyniki tych testów przedstawia Tabela 2.

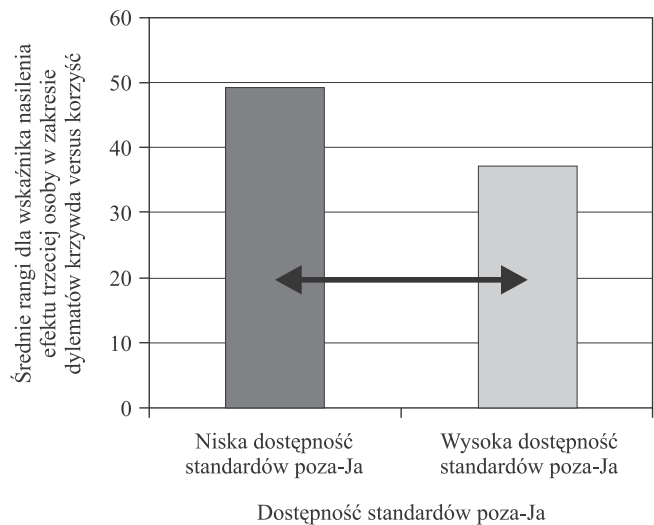
Istotne zróżnicowanie w wielkości wskaźnika zaobserwowano jedynie w przypadku grupy dylematów pośrednich z wyborem krzywda versus korzyść: w grupie o niskiej dostępności standardów poza-Ja wartość tego wskaźnika była wyższa niż w grupie o wysokiej ich dostępności. A zatem w odniesieniu do tej grupy dylematów osoby o wysokiej dostępności standardów poza-Ja w mniejszym stopniu wskazywały na różnice własnych i antycypowanych wyborów innych ludzi, osoby o niskiej dostępności zaś wyraźniej różnicowały perspektywy Ja i Innych, co jest zgodne z oczekiwaniami.

Tabela 2.

Nasilenie efektu trzeciej osoby w poszczególnych grupach dylematów – wpływ dostępności standardów poza-Ja

Grupa dylematów	Średnia ranga dla grupy o niskiej dostępności standardów poza-Ja	Średnia ranga dla grupy o wysokiej dostępności standardów poza-Ja	Wynik testu U-Manna Whitneya
Bezpośrednie z uwikłaniem Ja	40,57	46,72	$U = 790,5$ (n.i.)
Bezpośrednie z zaangażowaniem grupy	46,9	39,77	$U = 769,5$ (n.i.)
Pośrednie z wyborem status quo versus korzyść	45,54	41,28	$U = 831,5$ (n.i.)
Pośrednie z wyborem krzywda versus korzyść	49,29	37,15	$U = 662^*$

n.i. – różnica nieistotna statystycznie; * – różnica istotna na poziomie $p < 0,05$

Rysunek 2.

Zróżnicowanie nasilenia efektu trzeciej osoby w obrębie dylematów pośrednich z wyborem krzywda versus korzyść ze względu na dostępność standardów poza-Ja.

Wpływ obciążenia poznawczego na efekt trzeciej osoby

Kolejne analizy miały na celu sprawdzenie, czy nasilenie zróżnicowania perspektyw własnej i innych jest zależne od warunków obciążenia poznawczego: na poziomie najbardziej ogólnym, porównując wszystkie dylematy, a następnie z uwzględnieniem podziału na poszczególne ich kategorie.

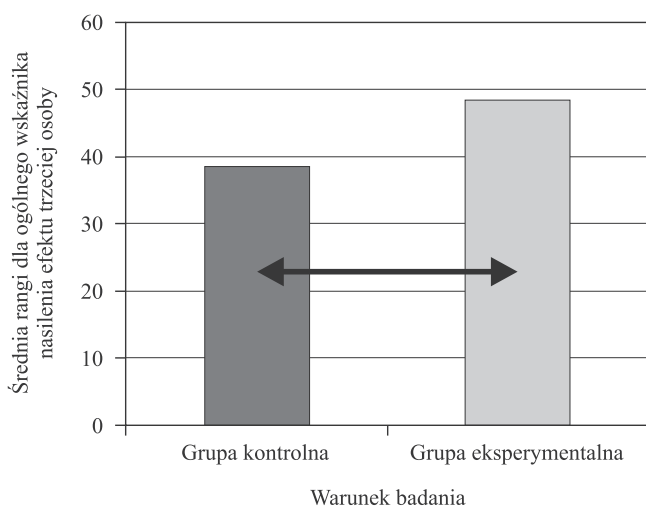
W tym celu porównano grupy eksperymentalną i kontrolną testem U-Manna Whitneya. Analizy ujawniły różnicę na poziomie trendu w wartości wskaźnika ogólnego $U = 711,5; p = 0,06$. Jego wartość była wyższa w grupie

Tabela 3.

Różnice w nasileniu efektu trzeciej osoby między warunkami obciążenia i braku obciążenia poznawczego w poszczególnych grupach dylematów

Grupa dylematów	Średnia ranga w grupie kontrolnej	Średnia ranga w grupie eksperymentalnej	Wynik testu U-Manna Whitneya
Bezpośrednie z uwikłaniem Ja	44,74	42,26	$U = 871$ (n.i.)
Bezpośrednie z zaangażowaniem grupy	34,85	52,15	$U = 552,5^{**}$
Pośrednie z wyborem status quo versus korzyść	40,57	46,43	$U = 798,5$ (n.i.)
Pośrednie z wyborem krzywda versus korzyść	40,8	46,2	$U = 808,5$ (n.i.)

n.i. – różnica nieistotna statystycznie; ** – różnica istotna na poziomie $p < 0,01$

Rysunek 3.

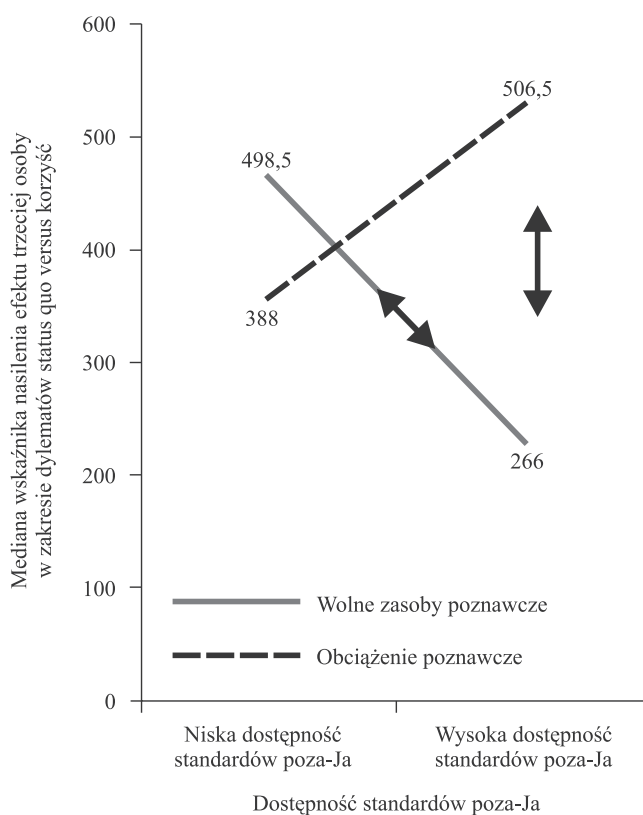
Zróżnicowanie nasilenia efektu trzeciej osoby (w obrębie wszystkich dylematów) ze względu na manipulację eksperymentalną.

eksperymentalnej niż w grupie kontrolnej (średnie rangi wynosiły odpowiednio: 48,45 i 38,55), a więc nasilenie efektu trzeciej osoby w grupie z obciążonymi zasobami było większe.

Następnie dokonano porównań dla wskaźników szczegółowych (ich wyniki przedstawiono w Tabeli 3). Istotną różnicę stwierdzono jedynie w odniesieniu do dylematów bezpośrednich, które podkreślają działanie na rzecz grupy. Tak jak w przypadku zależności dla wskaźnika ogólnego, tak w przypadku szczegółowego wskaźnika tego rodzaju dylematów, w warunku obciążenia poznawczego różnica między deklarowanym zachowaniem własnym i antycypowanym zachowaniem innych była większa niż w warunku kontrolnym – można więc mówić o większym nasileniu efektu trzeciej osoby.

Interakcyjny wpływ zmiennych niezależnych na efekt trzeciej osoby

Kolejny rodzaj analiz dotyczył tego, czy nasilenie efektu trzeciej osoby jest zależne od interakcji dostępności standardów poza-Ja oraz obciążenia poznawczego. Dwuczynnikowa analiza wariancji dla wskaźnika

Rysunek 4.

Nasilenie efektu trzeciej osoby w zależności od dostępności standardów poza-Ja i obciążenia poznawczego w zakresie dylematów pośrednich z wyborem status quo versus korzyść.

ogólnego (obejmującego wszystkie dylematy) nie wykazała efektów interakcyjnych. Natomiast w przypadku czterech wskaźników szczegółowych istotne zróżnicowanie ujawniło się jedynie w przypadku grupy dylematów pośrednich z wyborem status quo versus korzyść ($F = 6,980; p < 0,05$).

Aby określić charakter tej interakcji, wykonano dodatkowe analizy (do analizy zastosowano test U-Manna-Whitneya)³. Rezultaty ujawniły, że nasilenie efektu trzeciej osoby było wyższe w grupie kontrolnej o niskiej dostępności standardów poza-Ja niż w grupie kontrolnej o wysokiej ich dostępności ($U = 115,5; p < 0,01$; średnie rangi odpowiednio: 27,25 i 16,50). Zatem w przypadku neutralnych warunków (bez ograniczenia zasobów poznawczych) osoby o niskiej dostępności standardów poza-Ja przejawiały większe nasilenie efektu trzeciej osoby niż osoby o wysokiej dostępności standardów poza-Ja. Wprowadzenie obciążenia poznawczego w różny sposób wpłynęło na te osoby: w przypadku osób o wysokiej dostępności obciążenia zwiększało nasilenie efektu trzeciej osoby. Porównanie grupy kontrolnej i eksperymentalnej o wysokiej dostępności standardów poza-Ja testem U-Manna-Whitneya przyniosło bowiem istotny wynik: $U = 109; p < 0,001$, średnie rangi wyniosły odpowiednio: 16,15 i 26,05). Natomiast w przypadku osób o niskiej dostępności ograniczenie zasobów poznawczych nie modyfikowało wyników ($U = 192; p > 0,05$).

Dyskusja wyników

Dylematy moralne okazały się domeną, w której aktywizacja motywów autowaloryzacyjnych wyraziście przejawia się w postaci efektu trzeciej osoby. Ujawniono bowiem różnicowanie pomiędzy odpowiedziami na dylematy moralne z własnego punktu widzenia i z cudzej perspektywy, a kierunek tej różnicy oznaczał przypisywanie innym większej skłonności do przekraczania norm niż samym sobie. Efekt ten ujawnił się niezależnie od rodzaju dylematów, właściwości dyspozycyjnych i sytuacyjnych. Wszystkie wyniki plasowały się bowiem po stronie dostrzegania różnic, a nie ujednolicania stanowisk. Zaobserwowano jednak zależności dotyczące wielkości różnic, co możemy interpretować jako zróżnicowanie nasilenia efektu trzeciej osoby. Choć antycypowana ograniczona moralność innych stanowi znakomitą rękojmię moralności własnej, pewne czynniki ją ograniczają.

W badaniu interesowałyśmy się wpływem dostępności standardów poza-Ja. Zmienna ta może być traktowana jako szczególny przejaw bardziej ogólnej własności opisywanej jako zdolność przyjmowania perspektywy innych (*role taking* – por. Batson, 1991; Hoffman, 1990; Piaget, 1966). Specyfika uzasadniająca użycie innego

określenia – *dostępności standardów poza-Ja* wyznaczona jest motywacyjnym charakterem tej dyspozycji. Każda bowiem dorosła osoba wykazuje zdolność decentracji, umożliwiającą wykroczenie poza własną perspektywę. Nie każda wszakże korzysta z niej w podobnym zakresie. Podczas gdy w literaturze ujmowana jest najczęściej albo jako rezultat zmian rozwojowych ujawniających się w: braku zdolności versus ich posiadaniu (por. Piaget, 1966; Hoffman, 1990) bądź jako zmienna manipulowana, sytuacyjna (operacjonalizowana poleceniem typu: „wyobraź sobie”, czy „pomyśl o sytuacji innej osoby” – por. Batson, 1991), wskazujemy (podobnie jak Batson, 1991) na zróżnicowany interindywidualnie charakter tej właściwości. Ekspozycja sytuacji innej osoby oraz spontaniczna reakcja na nią (w postaci zaznaczenia kryteriów, jakimi kierowałyby się osoba przy podejmowaniu decyzji) odzwierciedla w istocie ich dostępność. Sądzymy, że większa dostępność czyni wykorzystywanie tego rodzaju kryteriów łatwiejszym w sytuacjach wartościowania czy przewidywania zachowań innych ludzi.

Zaobserwowałyśmy zróżnicowanie nasilenia efektu trzeciej osoby w zależności od właśnie tak rozumianej dyspozycji indywidualnej. Ujawniło się ono w grupie dylematów pośrednich stawiających przed wyborem krzywda versus korzyść. W przypadku osób o niskiej dostępności standardów poza-Ja różnice między perspektywą własną i innych były większe niż wśród osób o wysokiej ich dostępności. Ten rezultat może stanowić przesłankę na rzecz znaczenia dostępności standardów poza-Ja, a szerzej – dostępności perspektywy zewnętrznej dla możliwości kontroli i ograniczania kierowania się motywami autowaloryzacyjnymi w ocenianiu innych.

Efekt trzeciej osoby podlegał także wpływom zmiennej o charakterze sytuacyjnym, czyli obciążenia poznawczego. Stwierdzono bowiem, że w sytuacji ograniczenia wolnych zasobów poznawczych różnica między perspektywą własną a cudzą w przypadku grupy dylematów bezpośrednich związanych z zaangażowaniem na rzecz grupy jest istotnie wyższa niż w warunkach kontrolnych, a także (co prawdopodobnie jest wynikiem uzyskanego efektu szczegółowego) na poziomie ogólnego wskaźnika efektu trzeciej osoby. Jest to zgodne z oczekiwaniami: sytuacja obciążenia poznawczego ogranicza możliwości przetwarzania intelektualnego, natomiast obciążenia refleksyjnego nie ogranicza reagowania automatycznego opartego na afekcie. Zatem w takiej sytuacji to przesłanki afektywne dominują i wyznaczają zachowania. Przejawem tego jest nasilenie się efektu trzeciej osoby – zjawiska o podłożu afektywnym.

Ciekawa jest też interakcja obu zmiennych: dyspozycyjnej i sytuacyjnej w obliczu mierzenia się z dylematami

pośrednimi stawiającymi przed wyborem status quo versus korzyść. Okazuje się, że w warunkach kontrolnych dostępność standardów poza-Ja różnicuje sposób rozwiązywania dylematów moralnych z własnej perspektywy i z perspektywy innych, ujawniając większe nasilenie efektu trzeciej osoby u osób o niskiej dostępności standardów poza-Ja. Natomiast w sytuacji obciążenia poznawczego obserwujemy istotne zmiany w nasileniu efektu trzeciej osoby jedynie u osób o wysokiej dostępności standardów poza-Ja, przy braku zmian wśród osób o niskiej ich dostępności.

Wydaje się, że zaobserwowane zróżnicowanie można potraktować jako przesłankę na rzecz hipotezy o gotowości osób o wysokiej dostępności standardów poza-Ja do kontrolowania mechanizmów autowaloryzacyjnych. W sytuacji gdy nic nie ogranicza zasobów poznawczych, odnotowano bowiem małe zróżnicowanie między perspektywami swoją i cudzą. W tym kontekście oznacza to, że inni postąpiliby w podobnie „moralny”, niełamiający normy sposób, jak ja. Gdy jednak została ograniczona możliwość kontroli poznawczej, efekty te ujawniły się o wiele wyraźniej i dorównały wynikom osób o niskiej dostępności standardów poza-Ja. Może to sugerować, że wysoka dostępność standardów poza-Ja wiąże się w większym stopniu z korzystaniem z refleksyjnych standardów wartościowania. Reakcje tych osób są zdominowane głównie w sytuacji, gdy wartościowanie refleksyjne jest utrudnione, jak to się dzieje w sytuacji obciążenia poznawczego.

Natomiast osoby o niskiej dostępności standardów poza-Ja bez względu na rodzaj warunków ujawniały relatywnie silną tendencję do autowaloryzacji, co można wiązać z większą tendencją do wykorzystywania afektywnych przesłanek w procesie oceniania i wartościowania. Tym samym obciążenie poznawcze nie modyfikuje znacząco ich ustosunkowania w obliczu dylematów moralnych – nie wpływa bowiem na ten rodzaj przesłanek, które wydają się dominować ich ustosunkowania. Zróżnicowana sytuacja zewnętrzna nie miała więc wpływu na ich zachowanie. Można zatem wnioskować, że reagowały w sposób nawykowy, a treść tej reakcji wyznaczały dostępne, wyraziste, nasycone afektem standardy Ja. Osoby o większej dostępności standardów poza-Ja pozostawały natomiast w interakcji ze zmieniającą się rzeczywistością zewnętrzną – odpowiadały na nią zmianą zachowania, co dodatkowo wspiera postulowaną większą refleksyjność osób charakteryzujących się wysoką dostępnością standardów poza-Ja.

Wskazuje to również, że obciążenie poznawcze może mieć różne znaczenie dla osób o różnym stopniu dostępności standardów poza-Ja. Ta indywidualna dyspozycja

modyfikuje działanie czynnika zewnętrznego: jest swoistym moderatorem pomiędzy wpływami sytuacyjnymi, zewnętrznymi a naszym zachowaniem: reakcjami czy decyzjami. Nawet tak ogólne i niespecyficzne wpływy podlegają przetworzeniu wynikającemu z naszych dyspozycji; nie sposób więc analizować wpływu sytuacji w oderwaniu od tych dyspozycji. Wydaje się bowiem, że nadają one sytuacyjnemu oddziaływaniu indywidualne znaczenie.

Warto zauważyć, że wpływ dostępności standardów poza-Ja ujawnił się jedynie przy antycypowaniu odpowiedzi Innych w dylematach pośrednich. Taki ograniczony wpływ dostępności perspektywy Innych może być tłumaczony rodzajem użytego materiału: dylematami moralnymi generującymi ujednoczone, uniwersalne gatunkowo reakcje. Dylematy bezpośrednie są, być może, zbyt wyraziste i angażujące emocjonalnie, by indywidualne dyspozycje mogły się ujawnić. Z tego punktu widzenia zrozumiałą jest bardziej złożony charakter uzyskanych wyników: ujawniania się wpływu dostępności standardów poza-Ja niejako pośrednio, w interakcji z innym czynnikiem – czy to specyficzną treścią dylematów pośrednich, czy obciążeniem poznawczym. Uzyskane przez nas wyniki wskazują z jednej strony na to, iż tak fundamentalne i uniwersalne procesy, jak decyzje moralne i pochodne od nich efekty autowaloryzacyjne mogą być rezultatem wpływu sytuacji, nie zaś efektem świadomych przemyśleń i decyzji. Z drugiej strony wskazują, że indywidualne dyspozycje, takie jak dostępność standardów poza-Ja, mogą sprzyjać ograniczaniu wpływów czynników zewnętrznych, zwiększając zdolność do korzystania z refleksyjnych przesłanek, uwzględniając je w zachowaniu. Przedstawione rezultaty tworzą spójny obraz, wskazujący na to, że dostępność standardów poza-Ja pozwala na ograniczanie dominacji Ja i stwarza perspektywę, w której możliwość oceny i antycypowania zachowań Innych nie pozostaje wyłącznie w służbie autowaloryzacji.

Regulacyjne znaczenie dostępności perspektywy Innego dla funkcjonowania społecznego było wielokrotnie podkreślane w różnych obszarach psychologii (por. m. in. Aron i in., 2005; Batson, 1991; Galinsky i Moskowitz, 2000; Hoffman, 1990; Jarymowicz, 2008; Piaget, 1966; Szuster, 2005) także w kontekście rozwojowym. Dostępność perspektywy innych zwiększa się wraz z rozwojem poznawczym, a także nabywaniem doświadczeń. Wskazuje to na możliwość jej rozwinięcia w toku socjalizacji, w tym także dzięki oddziaływaniom wychowawczym (por. Hoffman, 1990) – zwracania uwagi na konsekwencje własnych zachowań, a przez to koncentrowania na perspektywie innych. Rodzi to pewne implikacje praktyczne także dla Ja w postaci zwiększenia autonomii selektywnie

ograniczającej aktywizację mechanizmów autowaloryzacyjnych i ograniczenia podatności na wpływ sytuacji.

LITERATURA CYTOWANA

- Ames, D. R. (2004a). Inside the minds reader's tool kit: Projection and stereotyping in mental state inference. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 340–353.
- Ames, D. R. (2004b). Strategies for social inference: A similarity contingency model of projection and stereotyping in attribute prevalence estimates. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87 (5), 573–583.
- Amodio, D. (2008). The social neuroscience of intergroup relations. *European Review of Social Psychology*, 19, 1–54.
- Aron, A., Masek, D., Mc Laughlin-Volpe, T., Wright, S. C., Lewandowski, G., Aron, N. (2005). Including close others in the cognitive structure of the self. W: M. Baldwin (red.), *Interpersonal cognition*. New York, London: Guilford Press.
- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of moral thought and action. W: W. M. Kurtines, J. L. Gerwitz (red.), *Handbook of moral behavior and development* (t. 1, s. 45–103). Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Batson, C. D. (1991). *The altruism question. Toward a social-psychologist answer*. New York Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bell, P. A., Greene, Th. C., Fisher, J. D., Baum, A. (2004). *Psychologia środowiskowa*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Borodo, E. (2009). *Generalizacja Ja i spostrzeganie innych na wymiarach emocjonalnego funkcjonowania – rola standardów poza-Ja i złożoności poznawczej*. Niepublikowana praca magisterska. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Psychologii.
- Brycz, H. (2004). *Trafność spostrzegania własnych i cudzych zachowań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Brzeziński, J. (2010). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Cherry, E. C. (1951). Some experiments on the recognition of speech with one and with two ears. *Journal of Acoustical Society of America*, 25 (5), 975–978.
- Codol, J. P. (1989). Z badań nad procesami asymilacji autocentrycznej. *Studia Psychologiczne*, 27, 15–25.
- Doliński, D. (2000). *Psychologia wpływu społecznego*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum.
- Drągowska, P. (2008). *O związkach między orientacjami prospołecznymi a odbiorem społecznym na wymiarach popularności, prospołeczności i wywieranego wpływu a egocentryzmem skojarzeniowym*. Niepublikowana praca roczna. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Psychologii.
- Dunning, D., Hayes, A. F. (1996). Evidence for egocentric comparison in social judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 213–229.
- Fong, G. T., Markus, H. (1982). Self-schemas and judgments about others. *Social Cognition*, 1, 191–204.
- Gabbot, P. L., Warner, T. A., Jays, P. R., Salway, P., Busby, S. J. (2005). Prefrontal cortex in the rat: Projections to subcortical autonomic, motor and limbic centres. *Journal of Comparative Neurology*, 492, 145–177.
- Galinsky, A. D., Moskowitz, G. B. (2000). Perspective-taking: Decreasing stereotype expression, stereotype accessibility. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43, 833–841.
- Gołąb, A., Reykowski, J. (1985). *Studia nad rozwojem procesów ewaluacyjnych*. Wrocław: Ossolineum.
- Greene, J. D., Nystrom, L. E., Engell, A. D., Darley, J. M., Cohen, J. D. (2004). The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment. *Neuron*, 44, 389–400.
- Greenwald, H. G., Pratkanis, A. R. (1984). The self. W: R. S. Wyer, T. K. Srull, (red.), *Handbook of social cognition* (s. 129–178). Hillsdale, NY: Erlbaum.
- Hoffman, M. L. (1990). Empathy and justice motivation. *Motivation and Emotion*, 4, 151–172.
- Jarymowicz, M. (2008). *Psychologiczne podstawy podmiotowości. Szkice teoretyczne, studia empiryczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kamińska-Feldman, M. (1994). *Asymetria w ocenianiu dystansów Ja–Inni*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Karyłowski, J. (1982). *O dwóch typach altruizmu. Badania nad endo- i egzocentrycznymi źródłami podejmowania bezinteresownych działań na rzecz innych ludzi*. Wrocław: Ossolineum.
- Karyłowski, J. (1990). Trait prototypicality and the accessibility of trait related information in self–Other similarity judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 975–983.
- Kofta, M. (1979). *Samokontrola a emocje*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kofta, M., Mirosławska, M. (2004). Czy dehumanizowanie „obcych” to proces elementarny? W: M. Kofta, (red.), *Myślenie stereotypowe i uprzedzenia. Mechanizmy poznawcze i afektywne* (s. 95–115). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays on moral development*, t. 2: *The psychology of moral development*. New York: Harper.
- Kolańczyk, A. (2004). Uwaga, świadomość a udział afektu w procesach orientacyjnych. W: A. Kolańczyk, A. Fila-Jankowska, M. Pawłowska-Fusiara, R. Sterczyński, *Serce w rozumie. Afektywne podstawy orientacji w otoczeniu* (s. 48–116). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kozak, M. (2010). *Infrahumanizacja – rola podobieństwa do Ja, standardów poza-Ja oraz stopnia rozbudowania poznawczego kategorii grupy obcej*. Niepublikowana praca magisterska. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Psychologii.
- Krueger, J., Clement, R., W. (1994). The truly false consensus effect: An ineradicable and genuine bias in social perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67 (4), 556–610.
- Krueger, J. (2007). From social projection to social behavior. *European Review of Social Psychology*, 5 (18), 1–36.
- Kuiper, N. A., Rogers, T. B. (1979). Encoding of personal information: Self – others differences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 499–514.

- Ledzińska, M. (2001). Człowiek współczesny wobec nadprodukcji informacji, czyli o informacyjnym stresie. W: W. Ciarkowska, A. Matczak (red.), *Różnice indywidualne: wybrane badania inspirowane Regulacyjną Teorią Temperamentu profesora Jana Strelaua* (s. 135–154). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Interdyscyplinarne Centrum Genetyki Zachowania.
- Markus, H. (1980). The self in thought and memory. W: D. M. Wegner, R. R. Vallacher, (red.), *The self in social psychology* (s. 102–130). New York: Oxford University Press.
- Markus, H., Smith, J., Moreland, R. L. (1985). Role of the self-concept in the social perception of others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 1494–1512.
- Piaget, J. (1966). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Petrinovich, L., O'Neil, P., Jorgensen, M. (1993). An empirical study of moral intuitions: Towards an evolutionary ethics. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 467–478.
- Reykowski, J. (1986) *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ruse, M., Wilson, E. O. (1986). Moral philosophy as applied science. *Philosophy*, 61, 173–192.
- Rutkowska, D., Szuster, A. (2003). Operowanie pojęciami wartościującymi w warunkach wzbudzenia automatycznego versus refleksyjnego systemu wartościowania u osób o różnym stopniu ukształtowania standardów pozaosobistych. *Studia Psychologiczne*, 41 (2), 107–130.
- Rutkowska, D., Szuster, A. (złożone do druku). Some determinants of choosing an interaction partner: Altruism theory applied to another context. *Acta Psychologica*.
- Skarżyńska, K. (2002). Wpływ telewizji na postawy i decyzje wyborcze oraz jej percepcja. W: M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo* (s. 67–82). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Sobolewski, P. (2005). *Orientacje prospołeczne w kontekście wartościowania interpersonalnego*. Niepublikowana praca magisterska. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Psychologii.
- Szuster, A. (2005). *W poszukiwaniu źródeł i uwarunkowań ludzkiego altruizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Szuster, A. (2008). O roli standardów poza-Ja w antycypacji zachowań i ocen innych ludzi. W: W. Ciarkowska, W. Oniszczenko (red.), *Szkice z psychologii różnic indywidualnych* (s. 294–309). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szuster, A. (2011). Jak dostępność perspektywy innego ogranicza wpływ nastroju. W: E. Goryńska, M. Ledzińska, M. Zajenkowski (red.), *Nastrój. Modele, geneza i funkcje* (s. 288–308). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Szuster, A., Karwowska, D. (2007). Podatność na wpływ utajonych afektów – rola złożoności standardów wartościowania. *Studia Psychologiczne*, 45 (4), 63–73.
- Szustrowa, T. (1976). Test of egocentric associations (TES). *Polish Psychological Bulletin*, 7 (4), 263–267.
- Thomson, J. J. (1986). *Rights, restitution and risk: Essays in moral theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wegner, D. M. (1994). Ironic processes of mental control. *Psychological Review*, 101 (1), 34–52.
- Wegner, D. M., Erber, R. (1992). The Hyperaccessibility of suppressed thoughts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 903–912.
- Wojciszke, B. (2002). *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wojnarowska, A. (2009). Spostrzeganie emocjonalności innych ludzi – rola systemu standardów poza-Ja. Plakat na konferencję: VI Zjazd PPS – 14–16 września 2009, Lublin.

PRZYPISY

1. Autorzy używają terminów dylematy osobiste (*personal*) w odniesieniu do dylematów bezpośrednich i nieosobiste (*impersonal*) w odniesieniu do pośrednich; proponujemy nowe terminy, ze względu na fakt, iż piszemy także o standardach wartościowania Ja i poza-Ja. Wprowadzenie proponowanych określeń dylematów moralnych ma na celu lepsze odróżnienie tych pojęć.
2. Ciąg cyfr, który posłużył do wywołania obciążenia poznawczego, został stworzony losowo (przez program dostępny na stronie www.randomizer.org). Cyfry były wygłaszane jednokrotnie przez eksperymentatora.
3. Mimo zastosowania parametrycznej analizy wariancji zdecydowałyśmy się na zastosowanie analizy nieparametrycznej stwierdzenia efektów prostych – testy T uznane są za nieodporne na zakłócenia wynikające z rozkładu (por. Brzeziński, 2010), a liczebności grup, a także rozkład jednej ze zmiennych nie spełniały warunków, aby te testy zastosować.

On the spurious inevitability of self-evaluation while facing moral dilemmas: The role of the accessibility of other-focused standards and cognitive overload

Anna Górecka, Anna Szuster

Faculty of Psychology, University of Warsaw

Abstract

The study investigated effects of dispositional (accessibility of other-focused standards) and situational (cognitive overload) factors on the third person effect. The effect consists in attributing less desirable attitudes to others compared to oneself. The effect was measured in the context of moral dilemmas. We expected that lower accessibility of other-focused standards and a cognitive overload will intensify the third person effect. The interactive effect of both factors was also tested. Participants ($N = 86$) were students of Warsaw universities. The results showed that situational factors which lead to cognitive overload increased the third person effect and thus helped maintain positive self-evaluation. It was also shown that higher accessibility of other-focused standards reduced the intensity of the self-esteem maintenance mechanisms. The interactive effect of dispositional and situational factors was also obtained: cognitive overload increased intensity of the third person effect only in subjects with high accessibility of other-focused standards but not in those with low accessibility. The latter finding may suggest that people with higher accessibility of other-focused standards habitually tend to employ more sophisticated criteria of evaluation.

Key words: accessibility of other-focused standards, the third person effect, self-evaluation, moral dilemmas, cognitive overload

Złożono: 7.11.2010

Złożono poprawiony tekst: 5.02.2011

Zaakceptowano do druku: 22.02.2011